

Бишкек шаары №55 орто мектеби.

Ачык сабак

Тема: Кыргызстанда сейрек кездешкен жана жоголуп бара жаткан өсүмдүктөр менен жаныбарлардын түрлөрү.

БИОЛОГИЯ МУГАЛИМИ:

МААТКЕРИМОВА СЕЗИМ
ДУЙШӨНБЕКОВНА



Ачык сабактын план – конспектиси.

Тема. Кыргызстанда сейрек кездешкен жана жоголуп бара жаткан өсүмдүктөр менен жаныбарлардын түрлөрү.

Сабактын максаты:

- 1) Окуучулар “Кызыл китеп” деген түшүнүк жөнүндө маалымат алышат.
- 2) Кыргызстанда сейрек кездешкен жана жоголуп бара жаткан өсүмдүктөр, жаныбарлардын түрлөрү менен таанышышат.
- 3) Тирүү организмдерге аяр мамиле кылууга, коргоого үйрөнүшөт.

Сабактын тиби: Жаңы материалды түшүндүрүү.

Сабактын формасы: Окуучулар менен жекече, жалпы класс менен иштөө.

Сабактын методу: Оозеки, көрсөтмөлүү.

Сабактын жабдылышы: Ноутбук, проектор, түстүү кагаздардан жасалган көпөлөк, суреттер.

Уюштуруу.

Саламатсыңарбы балдар! Балдар силер билесиңерби биздин өлкөнүн жаратылышы абдан кооз. Жаратылыш дегенибиз- бизди курчап турган ар түрдүү дүйнө, жер үстүндөгү аба массасы, суулар, топурактар, өсүмдүктөр менен жаныбарлар тактап айтканда биз жашаган табигый чөйрө. Бул чөйрөнүн компоненттерине туура мамиле кылуу, коргоо жана анын байлыктарын сарамжалдуу пайдаланышыбыз керек. Өзгөчө биз жашаган жер өсүмдүктөр менен жаныбарлардын түрлөрүнө абдан бай. Ошол өсүмдүктөр менен жаныбарлардын кээ бир түрлөрүнүн саны кыскарып жоголуп кетти, кээ бирлери азайып жок болуп кетүү коркунучунда турат.

Жаңы темага киришүү.

Бүгүн балдар силер менен “Кызыл китеп” тууралуу сүйлөшөбүз.

“Кызыл китеп” -деген эмне?

(Кызыл китеп-өзгөчө коргоо тартибин киргизип андан ары башын көбөйтүү максатында белгиленген мыйзам тартиби аркылуу бекитилүүчү жоголуп бара жаткан же жоголуу алдында турган сейрек кездешкен жаныбарлар тууралуу маалыматтардын жыйындысы.)

Кандай деп ойлойсунар, эмне себептен бул китептин сырты (мукабасы) кызыл?

(кызыл тус-бул кооптуу коркунучтун, эскертүүнүн белгиси)

КЫРГЫЗСТАНДЫН КЫЗЫЛ КИТЕБИ

**КЫЗЫЛ КИТЕПТИН 2- ЧЫГАРЫЛЫШЫ 2005- ЖЫЛЫ
26-АПРЕЛДЕ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ОКМОТУНУН
ТОКТОМУ МЕНЕН ЖАНЫ ТИЗМЕ БЕКТИЛГЕН. Анда:**



**Жогорку тузулуштогу осумдуктордун 83 туру
Рептилия жана амфибиялардын 10 туру
Канаттуулардын 57 туру
Балыктардын 7 туру
Курт-кумурскалардын 18 туру
Сут эмуучу лордун 23 туру
Козу карындардын 4 туру бар**

Балдар биздин өлкөнүн кызыл китеби жөнүндө билесиңерби?

Биринчи кызыл китеп 1985-жылы чыккан.

Кызыл китептин экинчи чыгарылышы 2005- жылы 26-апрелде КРнын өкмөтөнүн токтому менен жаңы тизме бекитилген.

Кызыл китептин беттери ар түрдүү өңдө. Муну атайын кооздук үчүн жасалгаланган деп ойлобогула, себеби китепке киргизилген жаныбарлар бир нече категорияларга бөлүнгөн.

КЫЗЫЛ КИТЕПКЕ КИРГИЗИЛГЕН ЖАНЫБАРЛАР БИР НЕЧЕ КОТЕГОРИЯЛАРГА БОЛУНГОН ЖАНА АЛАР КИТЕПТИН БЕТТЕРИНДЕ АР КАНДАЙ ӨНДӨР МЕНЕН БЕРИЛГЕН.

	ЖОК БОЛУП КЕТКЕНДЕР
	ТОЛУГУ МЕНЕН ЖОГОЛУП КЕТУУ КОРКУНУЧУНДА ТУРГАНДАР, ЖЕР ЖУЗУНДО САНЫ АЗАЙЫП БАРАТКАН ЖАНЫБАРЛАР
	АЯРЛУУЛАР. САНЫ ЖЕТИШТҮҮ ОЛЧОМДО ЧОҢ, БИРОК ТЫНЫМСЫЗ КЫСКАРЫП БАРА ЖАТКАН ТУРЛОР
	ЧЕКТЕЛГЕН ГАНА ТЕРРИТОРИЯДА ЖАШАГАН СЕЙРЕК КЕЗДЕШУУЧУ ЖАНЫБАРЛАР
	АЗ ИЗИЛДЕНГЕН, МААЛЫМАТТАР ЖЕТИШСИЗ ЖАНЫБАРЛАР
	ЖОГОЛУП КЕТУУ КОРКУНУЧТА ТУРУП, БИРОК АДАМДЫН ИШ АРАКЕТИНИН НАТЫЙЖАСЫНДА КАЛЫБЫНА КЕЛТИРИЛГЕН ЖАНЫБАРЛАР

Кара өң – жок болуп кеткендер.

Кызыл өң – толугу менен жок болуп кетүү коркунучунда тургандар, жер жүзүндө саны азайып бараткан жаныбарлар.

Сары өң – аярлуулар, саны жетиштүү өлчөмдө чоң, бирок саны тынымсыз кыскарып бара жаткан түрлөр.

Ак өң – чектелген гана территорияда жашаган сейрек кездешүүчү жаныбарлар.

Боз өң - аз изилденген, маалыматтар жетишсиз жаныбарлар.

Жашыл өң – жоголуп кетүү коркунучта туруп, бирок адамдын иш аракетинин натыйжасында калыбына келтирилген жаныбарлар.

Силер кызыл китепке кирген кайсы жаныбарларды билесинер?

(илбирс, аюу, жейрен, бугу-марал, аркар-кулжа ж.б)

Анда балдар келгиле жок болуп кетүү чегинде турган 10 жаныбарлардын тизмесин атап өтөлү.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖОК БОЛУП КЕТУУ ЧЕГИНДЕ ТУРГАН 10 ЖАНЫБАРДЫН ТИЗМЕГИ.

1. АКИЛБИРС
2. ТЯНЬ-ШАНЬ КУРОН АЮУСУ
3. АРКАР, КУЛЖА
4. БУГУ, МАРАЛ
5. СУЛООСУН
6. ИНДИЙСКИЙ ДИКОБРАЗ (ЧУТКОР)
7. ЖАРГАНАТ
8. БУРКУТ
9. ФИЛИН (УКУ)
10. ТАЗ КАРЫ

Ак илбирс- сүт эмүүчүлөргө кирген ири жырткыч жаныбар. Ал Борбордук Азиянын тоолорунда жана Кыргызстандын дээрлик баардык аймактарында кездешет. Анын 1980-жылдары 1400 особу болсо, азыркы убакта 150-250 особтон ашпайт башкача айтканда толук жоголуу чегинде турган жаныбар.



Курөң аюу-

Кыргызстанда өрөөндөрдөн башка бүткүл территорияны ээлеп, бийик тоолуу аймактарда жашаган жаныбар. Акыркы он жыл ичинде баардык жерлерде саны кескин азайды.



Аркар, Кулжа – (эркеги

кулжа, ургаачысы Аркар) Борбордук Азиянын тоолуу аймактарында таралган. Мыйзамсыз аң уулодон саны азайган. Табигый душмандары карышкыр, илбирс кээде аюу болуп эсептелет.



Бугу, Марал-(бугу эркеги, марал ургаачысы) 2000-2900 метр бийиктиктеги карагай токойлору жана бадалдуу аймактарда жашайт. Бул түр КРсында аз санда болуп, жок болуп бара жаткандардын катарына кирет. Саны 280 особтун тегерегинде.



Сүлөөсүн- саны анча көп эмес болгонуна карабастан, азыранча санынын төмөндөшү байкалбайт. Бүт Кыргызстан боюнча негизинен орто, бийик тоолуу токойлор жана бадалдуу тоолордо жашайт. Сүлөөсүн кеңири таралганы менен баардык жерлерде саны аз, ар бир эле капчыгайларда жоолуга бербейт.



Чүткөр- Батыш Европанын түштүгү, алдыңкы жана Орто Азия, Индия өлкөлөрүндө таралган. Кыргызстанда чүткөр 2300 м бийиктикке чейинки орто тоолуу райондордо жашайт. Кыргыз, Талас, Фергана жана Чаткал тоо кыркаларында кездешет. Баардык жерде сейрек, бирок азыркы кездеги саны боюнча так маалымат жок.



Жарганат- Орто Азия тоо кыркалары, Түндүк Индия, Непал жана башка өлкөлөрдө таралган. Таштуу жана токойлуу үңкүрлөрдө жашашат. Саны 3-7 особдон турган анча чоң эмес топту түзүүчү коркунуч абалына жакын турган тур. Кыргызстанда саны боюнча маалыматтар жок.



Бүркүт- Евразияда, Түндүк Америкада, Түндүк Батыш Африкада, Кыргызстандын баардык тоо кыркаларында кеңири таралган. Саны боюнча так маалымат жок.



Чоң үкү – Кыргызстанда жай мезгилинде анда санда тоолуу токойлуу ландшафттарда кездешет. Аскалуу жерлерди, чополуу жарларда жана үңкүрлөрдө жашайт. Саны белгисиз, бирок баардык жерде сейрек.



Таз кара- Тянь-Шаньдын субальпы жана альпы алкактарында, жапайы ача туяктуулар жашаган жана үй жаныбарлар чогулган жерлерде кездешет. Кыргызстанда колго багылбайт жана саны эсепке алынган эмес.



Андан тышкары Жейрен, Мадыл, Кызыл карышкыр, Мензбир сууру ж б жаныбарлар жана канаттуулардын турлору кызыл китепке киргизилген.



КЫЗЫЛ КАРЫШКЫР (ТОО ЧООСУ)



МАДЫЛ



МЕНЗЫР СУУРУ



ЖЕЙРЕН



БУЛБУЛ



ЧУРОК



КЫРҒОЛ



ТООДАК



ОРДОК

Кыргызстандын территориясы өсүмдүктөр дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгүнө бай. Республиканын флорасында жалпысынан 4100 дөн ашуун татаал түзүлүштүү өсүмдүктөр өсүп, алар 875 тукумга жана 140 уруга таандык. Кызыл китепке биринчи чыгарылышында эле сейрек кездешкен эндемик жана өсүмдүктөрдүн өтө белгилүү, жоголуп кетүү коркунучунун алдында турган түрлөр киргизилди. Бирок алардын курамы кайрадан сындалып, каралып бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болду. Кызыл китептин биринчи чыгарылышына жаңылыштуу киргизилген түрлөр алынып салынды.

Айгүл гүлү

Кыргызстанда жок болуп бара жаткан лилиялар тукумуна кирген жалгыз түр. Саны жалпысынан ареалында аз жана кыскарып жатат. Коргоо үчүн зарыл аракеттери болуп, пияз түбүн казып алууга жана мал жаюуга тыюу салып, ботаникалык бактарда өстүрүү зарыл.



Грейг мандалагы, чаар мандалак (*Tulipa greigii*), (Regel) - Жумуртка сымал ири пияз түбүнүн диаметри 4 см, кабыктары жука жана ички жагы жыш түктүү, кызгылт-күрөң түстө. Жер кыртышында 5-10дон 50-60 см чейинки тереңдикте жайгашат. Ареалы жана саны кыскарып бара жаткан түр. Борбордук Азия эндемиги. Жогору декоративдүү өсүмдүк, жашылдандырууда, гүлчүлүктө жана мандалактардын жаңы сортторун чыгарууда аябагандай баалуу болуп эсептелет.



Колпаковский

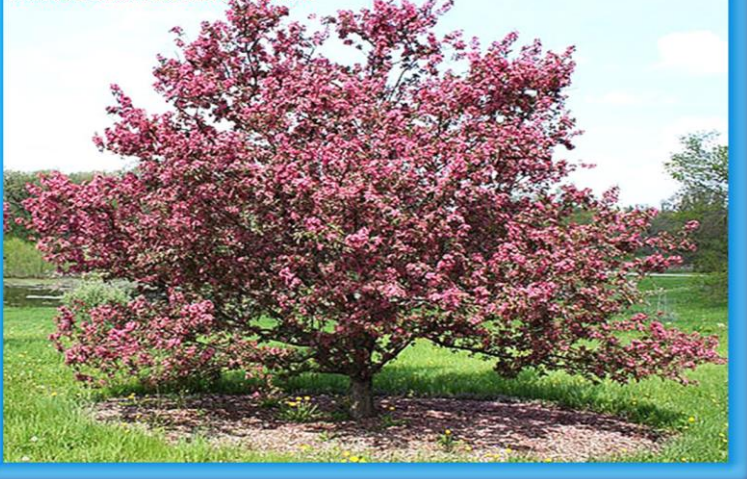
чекилдеги (*Iridodictyum kolpakowskianum* (Regel)), (Rodionenko (*Iris kolpakowskiana* Regel)) - Эрте жаздагы көп жылдык өсүмдүк. Пияз түбү жумуртка сымал, калыңдыгы 1- 1,5 см, торчодой-булаланган ачык-күрөң кабыкчалуу. Сабагынын бийиктиги 8-20 см, бир гүлдүү, жалбыраксыз.



Кызыл жалбырактуу

алма (*Malus niedzwetzkyana*), (Dieck) - Жаратылышта бийиктиги 4-7 м ге чейин жеткен дарак. Көп жылдык сабагынын кабыгы кызыл-күрөң, бир жылдыктары – чымкый күрөң-кызыл. Жалбырактары калың, тыгыз, күңүрт-жашыл, узундугу – 7-10 см, кызгылт темгилдүү. Гүлдөрү ачык-кызгылтым, диаметри – 3-5 см. Мөмөсү анча чоң эмес, шар сымал, көгүлтүр кызыл. Жемиши – чымкый кызыл.

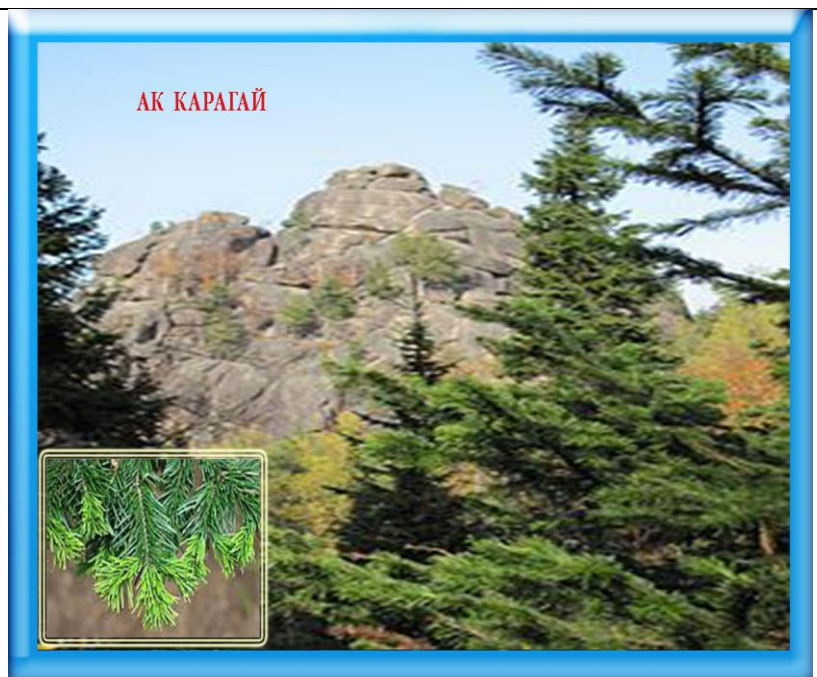
КЫЗЫЛ ЖАЛБЫРАКТҮУ АЛМА



Оролгон соссюрея (*Saussurea involucrate*), ((Kar. et Kir.) Sch. Bip) - Бийиктиги 15–35 см ге чейин жеткен, көп жылдык, сабаксыз же жөнөкөй сабактуу, кыймасынан ылдый түшкөн жалбырактуу өсүмдүк. Жалбырагынын узундугу 14 см, туурасы 3 см. Жан тамырындагы жана сабактагы жалбырактары узунча жазы ланцеттей, жазыланган ак кабыктуу жалбырак саптуу.



Ак карагай (лат. *Abies sibirica* var. *semenovii*), (В. Fedtsch.) - Дайыма жашыл, бийиктиги 30 м, туурасы адамдын көкүрөгү ченде 1 м ге чейин жеткен, 300-350 жылдарга чейин жашаган дарак. Дарак турпаты ичке пирамидадай, колонна сызыктуу, жаа бутасындай же чатырча сымал. Ийне жалбырагынын узундугу 4 см ге чейин, жалгыздан, жалпак, сызгычтай, билинер-билинбес кош учтуу, теги бир аз буралган, үстүнөн күңүрт -жашыл, асты жагынан ачык-көк түстүү үт сымал сызыктуу, вегетативдүү өркүндөрүндө түз же бир аз ийилген, генеративдик – ийилген, жазы жана катуу, ийне жалбырактары 15 жылга чейин жашайт.



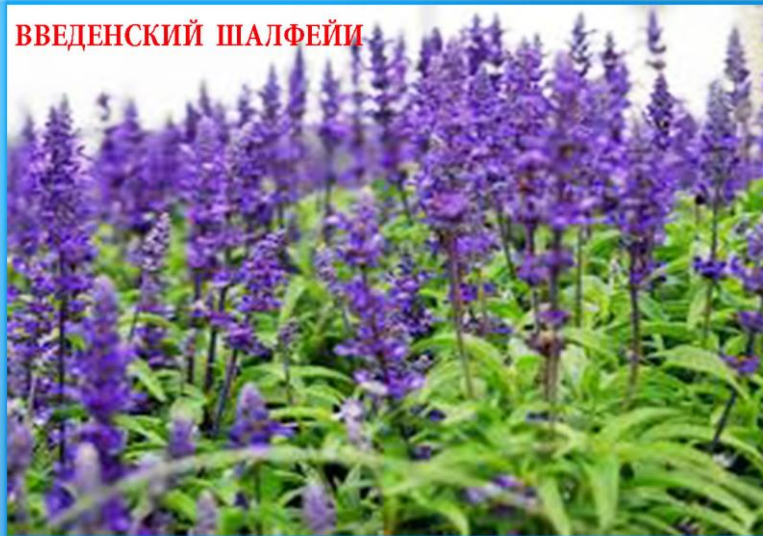
Островский мандалагы (*Tulipa ostrowskiana*), (Regel) - Көп жылдык пияз түптүү чөп өсүмдүк. Пияз түбү жумуртка сымал, диаметри 1,5- 3 см ге жетип, сыртынан калың, жогору жагы ич жагынан жабышып жыш түктүү, каралжын күңүрт түстөгү кабык менен капталган. Өсүмдүктүн сабагы ичке, жылмакай келип, бийиктиги 20-30 см. Жалбырактары 2-3төн, жерде төшөлгөн, көгүлтүр, жылмакай, чет жактары бир аз тармал, учу ичке, сызгыч-ланцеттей формада.



Введенский

шалфейи, Введенский көк башы (*Salvia vvedenskyi*), (E. Nikit) - Көп жылдык. Бийиктиги 40-65 см, жөнөкөй же гүлү менен бутактанган, кабыргалары бозомук, кырлары жашыл, жыш түкчөлүү. Жан тамыр жалбырактары узун жалбырак саптуу, узундугу 8 см ге чейин, туурасы 4 см, канаттай ажыраган, жашыл жээктүү, бөлүкчөлөрү канаттай тилкелүү же канаттай айчыктуу.

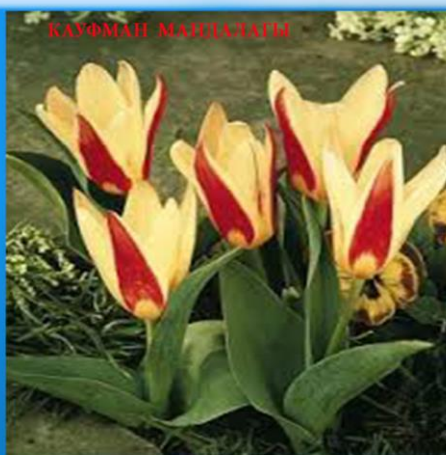
ВВЕДЕНСКИЙ ШАЛФЕЙИ



Кауфман мандалагы (*Tulipa kaufmanniana*), (Regel) - Көп

жылдык пияз түптүү өсүмдүк. Жумуртка сымал пияз түбүнүн диаметри 1,5-4,0 см, калың, кара-күрөң кабыгы ичинен түктүү жана пияз түбүнө жабышып турат. Өсүмдүктүн бийиктиги 10-40 см. Сабагы сейрек түктүү, көпчүлүк учурда кызгылт-көк түстө. Жалбырактары 2ден 5ке чейин, жыш жалбырактанган, көгүлтүр, жылмакай.

КАУФМАН МАНДАЛАГЫ



Араладай юнона (лат. *Juno orchioides* (Carr.)), (Vved.) - Көп

жылдык жазгы өсүмдүк. Пияз түбүнүн жоондугу 2 см, тыкыс, бозомук кабыкчалар менен капталган; тамыры ичке жиптей, эттүү, өсүмдүктүн үстүнкү бөлүгү куурагандан кийин дагы сакталат. Сабагынын бийиктиги 10-30 см, түз, гүлдөө мезгилинде муун аралыктары жакшы билинет, (1) 3-5-гүлдүү.



Сейрек кездешкен жаныбарлар жана өсүмдүктөрдүн жоголуп кетишинин себеби эмнеде?

1-себеп. Антропогендик факторлордун тийгизген таасири. Башкача айтканда адамдардын жандуу организмге түз жана кыйыр таасир кылуусу. Түз таасир кылуунун биринчи формасы түрлөрдү жок кылуусу. Кыйыр таасир кылуу токойлорду кыюу, кичине саздарды кургатуу, жерлердин бузулуусу. Азыркы убакта аңчылык кылуудан жаныбарлардын көп саны кыскарууда. **Мисалы:** Аркар, Кулжанын мүйүзүнө карап эн мыктыларын атып жатышат. Натыйжада майдалары гана калууда. Ал эми ак илбирс, күрөң аюуну атып терисин алып кымбат баада сатышат. Мындай нерселерге мамлекет тарабынан чоң суммадагы айып салынып кээ бир учурларда эркинен ажыратылат.

Мисалы: тоо теке, аюу, аркарды аткандарга 7 миң доллар, ал эми илбирс үчүн 9 миң доллар айып пул салынат.

2-себеп. Айдалбаган жерлер бузулуп бир түрдүү өсүмдүктөр эгилет. (Буудай, жүгөрү, арпа)

3-себеп. Эгилген өсүмдүктөрдүн түшүмүн жогорулатуу үчүн химиялык жер семирткичтер себилет, зыянкечтер менен күрөшүүдө бир нече жолу сугарууда уулу заттар чачылат. Жаныбарлардын азайып кетиши жана жоголуп кетүү коркунучу жалаң эле аңчылыктан келип чыккан жок. Адам баласынын ар кандай чарба аракеттеринин натыйжасында жаныбарлардын жашоо шарты өзгөрдү айрым түрлөргө азык табуу кыйындады, кээ бир түрлөрдүн тукумдашуу шарты бузулду.

4-себеп. Мөңгүлөрдүн ээриши менен көлдүн экосистемасын дагы коопсуздукка салуусу мүмкүн.

Балдар жаратылышка кандай жардам беришибиз керек?

Тирүү организмдерди кантип коргошубуз керек?

Бышыктоо үчүн суроолор.

Эми балдар биздин бугунку сабагыбыз акырына чыгып бара жатат. Келгиле эстейли биз бүгүн кандай тема менен иштедик (Курчап турган чөйрөгө адамдын мамилеси)

Эмне себептен Кызыл китеп түзүлгөн? (Сейрек кездешкен жаныбарларды жок болуп кетүүсүнөн коргоо)

Адам айлана чөйрөгө кандай мамиле кылыш керек? (этият кылып, аялап, назиктик менен коргоо керек)

Сабакты жыйынтыктоо.

Биздин сабак соңуна чыкты. Силердин столуңардын алдыңарда көпөлөктөр турат. Эгер бүгүнкү сабак жакса, пайдалуу жана маанилүү маалыматтарды алсаңар сары көпөлөктөрдү өйдө көтөргүлө. Эгер бүгүнкү сабак жакпаса көк көпөлөктөрдү өйдө көтөргүлө.

Үй тапшырмасы:

Жаратылышка аяр мамиле кылуунун эрежелерин түзүп келгиле.

Сабакка активдүү катышкандарды баалоо.